

Цього року виповнилося 70 років кандидату філологічних наук Жанні Тимофіївні Ляховій. Вітаємо нашу шановну авторку-ювілярку й щиро бажаємо їй довгих років життя у здоров'ї і radoщах, а також творчої наснаги в її науковій діяльності.

Редакція

Жанна Ляхова

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕПІСТОЛОГІЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ВИДАННЯ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

За тоталітарної системи людський документ не мав сили: його оминали увагою або замовчували, людська індивідуальність як така ігнорувалася, не говорячи вже про дискримінацію особистості митця, переслідування творчої індивідуальності в усіх галузях, а особливо в літературі та мистецтві.

За умови суверенної Української Держави, коли ми повертаємося до національних і загальнолюдських ідеалів як вічних критеріїв приватного і громадського життя людини, зростає увага до окремої особистості, індивідуальності, адже багатство духовного життя демократичного суспільства зумовлено неповторністю й багатогранністю духовного світу кожної людини як особистості. Публікацію епістолярної спадщини вважають сьогодні загальноновизнаним правилом, видання епістолярних текстів – настійною потребою науки.

Лист в історії світової культури має своє незамінне і специфічне місце. Пояснити це можна передусім процесами формування національних культур, зокрема національних мов та літератур. У пізніші часи лист набуває значення соціокультурологічного феномена, що в його відсвіті проступає проблема індивідуальності в історії культури. Отже, лист можна вважати водночас і своєрідним чинником еволюції національної самосвідомості. Як документ індивідуальності в історії культури лист на різних етапах репрезентує у сконденсованій формі специфіку розвитку культури нації в цілому. У світовій науці наявні приклади висвітлення історії національної культури або окремих її періодів крізь призму еволюції листа, як-от: *Steinhausen Georg. Geschichte des deutschen Briefes. Zur Kultur gedutschen des deutschen Volkes.* – Berlin, 1899 – 1891; *Ganszyniec Ryszard. Polskie Listy, milosne dawnych czasow.* – Kraków – Lwów, 1925; *Макогоненко Г.П. Письма русских писателей XVIII в. и литературный процесс // Письма русских писателей XVIII века.* – Ленинград, 1980.

У 1937 р. у Львові побачила світ польською мовою ґрунтовна монографія Стефанії Скварчинської "Teoria listu". Авторка порушує багато важливих епістологічних (термін "епістологія" її) проблем, зокрема й ту, що нас найбільше цікавить – лист як елемент культури в універсальному значенні. Дослідниця наголошує, що в листах "дійсність скрізь проходить через фільтр індивідуальності" (курсив автора)¹.

¹ *Skwarczynska Stefania. Teoria listu.* – Lwów, 1937. – С. 14.

Історії українського епістолярію ще не написано². Але для її висвітлення фундаментальне значення має українська едиційна практика, тобто науково-дослідна робота наших учених у справі публікації, редагування й коментування листування письменників, учених, громадських діячів, яку фундаментально здійснювали П. Куліш, І. Франко, С. Єфремов.

Уперше в епістології України і Росії на матеріалі епістолярної спадщини Миколи Гоголя обґрунтував у дослідженнях та реалізував у едиційній практиці принципи науково-дослідного видання листування видатний український культуролог і письменник Пантелеймон Олександрович Куліш.

У гоголезнавстві П. Куліш був піонером; він опублікував перші біографічні розвідки про М. Гоголя; перший якщо не до кінця розкрив, то всебічно порушив проблеми: національна самосвідомість Гоголя, феномен його української душі, його український менталітет. При цьому пріоритетним матеріалом у багатьох аспектах дослідник вважав “людські документи” автора – його листи, листи його сучасників, свідчення близьких, зокрема матері письменника М.І.Гоголь, спогади літераторів і друзів, сучасників, земляків.

Публікацію перших здобутих матеріалів до біографії Гоголя Куліш почав у “Отечественных записках” у рік смерті письменника³ та окремим виданням “Несколько слов о Гоголе (Отрывок литературного письма)”⁴. 1854 р. Куліш публікує в “Современнике” перший варіант розвідки “Опыт биографии Н.В.Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М.”, яка вийшла також окремим виданням⁵.

“Опыт...” був першою спробою біографічного дослідження не лише про Гоголя, а й загалом про кожного письменника, у структурі якого домінують роль відігравав його епістолярій. На матеріалі листів Куліш простежує, за його висловом, “біографію духу” їхнього автора. Саме цю настанову дослідника передусім сприйняли його сучасники і, зокрема, Т.Шевченко, який писав із заслання польському історичному й художнику Броніславу Залеському: “Я здесь... прочитал биографию Гоголя, которую мне рекомендуешь. Она заинтересовала меня, как и тебя, *письмами как документами* (курсив мій. – Ж.Л.). Но как биография она не полна”⁶.

Пишучи біографію Гоголя, Куліш свідомо орієнтувався на світові здобутки “литератур народов, стоящих уже на высокой степени общественного развития”⁷, про що сам неодноразово свідчив, апелюючи до біографій В.Скотта (у розвідках про Гоголя), Дж.Байрона⁸ тощо. Учений вважав, що в життєписах видатних особистостей, як ні в якому іншому жанрі, “могут быть совмещены серьезный интерес истории, глубокие психологические исследования и самый роскошный романтизм”⁹. Це не суперечило аналітично-синтетичній вірогідності дослідження, а навпаки, свідомо передбачало дохідливість для читача і жваву зацікавленість у суспільних колах.

П.Куліш перший усебічно осягнув думку самого М.Гоголя про виняткову роль серед усієї духовної спадщини письменника його приватних листів. “Значение писем моих, может быть, узнается после”¹⁰, – писав М.Гоголь матері 6 квітня

² *Шерех Юрій*. Третя сторожа. – К., 1993. – С. 48.

³ *Кулиш П.А.* Несколько черт для биографии Н.В. Гоголя // *Отечественные записки*. – 1852. – LXXXI. – отд. VIII. – С. 189-201. Ця публікація викликала цілу низку нотаток про письменника, серед яких була й замітка М.Тихонравова (“Отечественные записки”. – 1853. – № 2), котрий започаткував згодом наукові студії над творами Гоголя.

⁴ СПб., 1852. – 15 стор.

⁵ Під час і після заслання Куліш змушений був друкувати свої твори під криптонімом свого приятеля Миколи Макарова (1838-1892) – директора московсько-ткульського банку, адресата Т.Шевченка 1859 року.

⁶ Шевченко Т. ПЗТ: У 6 т. – К., 1964. – Т. VI. – С. 104. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том і сторінку.

⁷ *Опыт биографии Н.В.Гоголя*. – СПб., 1854. – С.172.

⁸ *Киевская старина*. – 1898. – №.2. – С. 226.

⁹ Саме П.Куліш, орієнтуючись на європейські взірці, започаткував імпресіоністичну манеру в біографічній розвідці. Навіть модерна біографічна школа ХХ ст. (зокрема, в історіографії Л.Борщак, Р.Мартель) успішно користувалася нею. Див.: *Борщак Л., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. – К., 1991.

¹⁰ *Сочинения и письма Н.В.Гоголя* В 6-ти т. – СПб., 1857. – Т.VI. – С. 61.

1844 р. Підходячи до листів Гоголя як автентичного джерела дослідження його людської і творчої індивідуальності, П.Куліш уперше в українському та російському літературознавстві вдається до “психографічного” методу в роботі над біографією письменника. За листами вчений досліджує етнопсихологічні й культурологічні чинники формування майбутнього генія. Він наголошує на родинних і національних витоках поетично-благородного характеру Гоголя, його почуттів, думок і висловів, оригінальністю яких він пізніше так здивував усю Росію. Посилаючись на листи Гоголя-гімназиста, біограф наголошував: “Письма его при всей небрежности языка и изложения обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его Вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ” (курсив мій. — Ж.Л.).

Уже в першій біографічній студії П.Куліш на матеріалі листів автора визначив кардинальні проблеми гоголезнавства, зокрема Гоголь і українська народна стихія (пісня й фольклор загалом), онтологічні джерела роду, “філософія серця” (Д.Чижевський), розроблені ґрунтовно в наступній двотомній праці “Записки о жизни Н.В.Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых, и из его собственных писем, с портретом Н.В. Гоголя: В 2-х т. — СПб., 1856”.

Учений писав про ранні листи Гоголя із захопленням, акцентуючи на важливості їх дослідження як для історії літератури, “так и для психологии вообще”¹¹. З юних літ майбутній письменник убачав утіху у високій самопожертві та самовдосконаленні. У листах до друзів, приятелів-земляків Гоголь, за його словами, говорив “мовою душі”. За змістом, мовою і стилем листів Гоголя до М.Максимовича Куліш визначає автора як “настоящего малороссиянина, горячо привязанного к товарищу по ближайшему к его душе делу, мечтательным и вместе с тем шумливым”¹². Чергування ніжно-пестливых звуків промовляючого серця з навмисно грубим запорозьким комізмом, а далі знову поетична іділія й урочистий ліризм. У цій для багатьох буденній прозі побутового листа Куліш справедливо вбачає поетичні мотиви майбутнього художника слова: “Это пробы смычка, готовящегося импровизировать симфонию, которая неотступно грезится артисту”¹³.

Відтворюючи, за словами вченого, “историю внешней и внутренней жизни Гоголя”, Куліш проводить естетично-психологічні зіставлення між його характером і змістом та мелодією українських пісень і так визначає домінантні риси творчої індивідуальності письменника — “трагическая грусть и лирический смех”¹⁴. Як досвідчений фольклорист і етнолог Куліш природно виходить на проблему генези художнього світу Гоголя, співвідношення його людської особистості і творчої індивідуальності.

Лист до М.Максимовича від 22 березня 1835 р., на думку дослідника, наочно відображає автора щойно завершеного “Тараса Бульби”, який тільки що повернувся із Запорозької Січі, автора “еще не совсем отрешившегося от своего заунывно-разгульного идеала”¹⁵. Цей лист М.Гоголя виокремлює й щедро цитує з огляду на його “істерично-жартівливий” тон Євген Маланюк¹⁶. Гоголева натура, справедливо вважає Куліш, повною мірою засвоїла етнопсихологічні риси українства, звідки бере початок феномен таланту генія, коли “под видимым смехом” у нього “скрываются незримые, неведомые миру слезы, а по мрачной ткани его фантазии везде рассыпаны сверкающие цветы восторга и ясного, сердечного хохота”¹⁷.

¹¹ Николай М. (Кулиш П.А.). Записки о жизни Н.В. Гоголя: В 2-х т. — СПб., 1856. — Т. 1. — С.58. Цитуючи далі цю працю, подаємо як Записки..., том і стор.

¹² Там само. — С.141.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. — С.178.

¹⁵ Там само. — Т.1. — С.149.

¹⁶ Слово і Час. — 1991. — № 8. — С.11.

¹⁷ Николай М. (Кулиш П.А.). Записки... — Т.1. — С.179.

Аналізуючи еволюцію особистості Гоголя у зрілі роки за психологічною інтроспекцією автора в його листах, П.Куліш окремо звертає увагу на питання морального самовдосконалення, щастя людини в душі євангельських ідей. На розв'язання цих проблем Гоголь витратив “лучшие свои годы, годы успехов литературных, годы любви и дружбы”¹⁸. Саме це, на думку Куліша, зводить на п'єдестал Гоголя-людину. Він намагається глибоко психологічно обґрунтувати генезу й еволюцію духовного саморозвитку Гоголя: “Из этих двух начал — ясновидение земной жизни и стремление к жизни лучшей — развивается вся история существования Гоголя”¹⁹.

Апофеозом праці Куліша в гоголезнавстві слід вважати його фундаментальне видання: “Сочинения и письма Н.В. Гоголя: В 6 т. — СПб., 1857”. П'ятий і шостий томи містили листи “великого поета и моралиста нашего” (Куліш) від 1820 р. з Полтави до батьків за підписом “Николай Гоголь-Яновский” до 6 лютого 1852 р. з Москви до отця Матвія також із промовисто вичерпним підписом: “Обязанный Вам вечною благодарностью и здесь, и за гробом Ваш весь Николай.”

Видання епістолярної спадщини письменників на той час, навіть із поліграфічного боку (не говорячи вже про присутнісно-дослідницький аспект), викликало певні труднощі. Адже видавець тоді не мав можливості подати фотокопію цікавого автографа чи відтворити в самому тексті листа малюнок автора²⁰, а “прочитати” достеменно автентичний документ можливо лише за умови врахування не лише його змісту, поетики і стилю, а й зовнішніх ознак — незначних деталей та штрихів у змінах почерку, орфографії тощо. Куліш, свідомий високої мети донести читачеві (а отже, і наступним дослідникам) уявлення про живе слово й духовний образ Гоголя, не полишає у своїх примітках-коментарях до листів письменника жодних вартих, з його погляду, дрібниць в оригіналі. Особливо детально коментує видавець ранні листи. Коментуються українізи, місцеві назви, фольклорні теми і мотиви, стилістична тканина фрази тощо²¹.

Саме на такі приклади з коментарем П.Куліша посилався мовознавець І.Мандельштам, доводячи, що в Гоголя “говорит малороссийская душа”²². Показовий, з нашого погляду, і сам факт посилання І.Мандельштама у своєму дослідженні на листи Гоголя саме у виданні П.Куліша, хоча на той час уже існувало й повніше — за редакцією В.Шенрока. Очевидно, в особі першого видавця епістолярію Гоголя дослідник убачав свого однодумця щодо, як тоді говорили, “украинофильства” російського письменника, а Шенрок стояв на інших позиціях²³.

Коментатор-дослідник на матеріалі листів допомагає досягнути духовний світ геніального письменника, пізнати джерело його внутрішнього конфлікту, простежити поступове, але неухильне наростання невдоволення собою, що, зрештою, переросло в душевну кризу. Найскладнішою для П.Куліша передусім через цензурні умови в реально-історичному коментарі виявилася релігійно-церковна тема. У примітці до листа Гоголя матері з Рима 1838 р., в якому автор висловлює думку про сталість своїх релігійних переконань, оскільки вважає обидві гілки християнства (“как религия наша, так и католическая”) “истинными”²⁴, Куліш додає, за його визначенням, “охранительное замечание”²⁵. Суть останнього становить собою явний реверанс у бік цензури. П.Куліш першим, хоча й із купюрами, опублікував лист Гоголя В.Жуковському (квітень 1847, Неаполь),

¹⁸ Там само. — С.338.

¹⁹ Там само. — С.337.

²⁰ У листі до матері 1829 р. з Любека Гоголь намалював вигляд вулиці із його вікна, що Куліш прокоментував: “Следует рисунок”; див.: Сочинения и письма Н.В. Гоголя: В 6 т. — СПб., 1857. — Т.V. — С.91.

²¹ Сочинения и письма Н.В. Гоголя. — Т.VI. — С. 476; Т. V. — С. 206-207.

²² Мандельштам И. О характере Гоголевского стиля: Глава из истории русского литературного языка. — Гельсингфорс, 1902. — С. 209.

²³ Див.: Материалы для биографии Гоголя — М., 1892 — Т.1. — С. 3.

²⁴ Сочинения и письма Н.В. Гоголя. — Т.V. — С. 296.

²⁵ Там само.

з якого бачимо, що погляди Гоголя стосовно двох гілок християнства десять років по тому не змінилися²⁶. Вочевидь, Куліш на той час не мав можливості докладніше прокоментувати стосунки М.Гоголя з польськими та українськими емігрантами в Парижі; ще не були відомі документальні матеріали про стосунки Гоголя із “змартвихвстанцями” в Римі; дослідник і видавець не мали у своєму розпорядженні єдиного листа Гоголя, написаного рідною мовою до Юзефа-Богдана Залеського²⁷.

Видання листів М.Гоголя П.Кулішем було останнім, звернем за автографами автора. Незважаючи на цензурні умови та вимоги живих адресатів Гоголя, видавець зумів зібрати у двох томах близько 800 листів.

П.Рулін, відзначивши, що, порівняно з виданням Куліша, В.Шенрок аж 1902 р. спромігся подати у своїй публікації всього 1073 листи, зауважував: “В літературний оборот було пущено ним [Кулішем] велику кількість матеріалу, відхилено завісу над душею і постаттю письменника, і дослідники Гоголя вже в 1857 році могли користуватись його листами, – в той час, як листи Пушкіна ще не було зібрано і видано друком”²⁸.

У наш час текстологи вважають видання Кулішем листів М.Гоголя першим науковим за своїм спрямуванням виданням у складі зібрання творів письменника²⁹. Видавець уперше подав опис автографів Гоголя – характер почерку, наявність малюнків, дефекти рукопису тощо.

В умовах дискримінації українського слова на теренах Російської імперії³⁰ П.Куліш, зрозуміло, не мав можливості передусім як видавець, а згодом (зосередившись на власній науковій та літературній діяльності) і як дослідник провадити дослідження й видання епістолярної спадщини рідного письменства.

Його справу в кінці XIX – на поч. XX ст. продовжив, долучивши нові едіційно-джерелознавчі підходи, І.Франко, котрий систематично публікував у галицьких періодичних виданнях епістолярні матеріали письменників та громадських діячів, підготував і видав монографічні збірки епістолярію окремих авторів.

Як літературний критик, історик і теоретик літератури І.Франко в з'ясуванні питаня самобутності таланту художника слова виходив із необхідності синтезу у творчості митця особистого та суспільного. На його думку, поетична творчість “початками своїми корениться в душі поета, а наслідки її входять у глиб життя цілого народу”³¹. Звідси, наголошував учений, увага дослідника має бути звернена до особи художника, до фактів його особистої долі. Водночас Франко, приділяючи значну увагу вивченню обставин життя письменника, надавав величезного значення його приватним писанням. Концептуальною тезою вченого про місце і значення епістолярію письменника в науково-системному дослідженні спадщини митця в цілому слід вважати його судження із листа до А.Кримського 1894 р. Зауваживши у статті А.Кримського “Про Рум'янцевський музей у Москві” (49, 745) згадку про папери й автографи

²⁶ *Переписка Н.В. Гоголя*. В 2-х т. – М., 1988. – Т.1. – С. 210-211.

²⁷ Уперше про цей лист український читач дізнався від Олесь Гончара, виступ котрого на Міжнародному симпозіумі “Гоголь і європейська культура” (1976, Венеція) було опубліковано у виданні: *Вінок Гоголя: М.В. Гоголь і час.* – Харків, 1989. – С. 237-251. Див. про лист: *Ляхова Ж.* Український лист Миколи Гоголя // *Слово і Час.* – 2001. – № 12.

²⁸ *Книгар.* Літопис українського письменства. – 1919. – Ч.23-24. – С.1566.

²⁹ *Смирнова А.* Типи и види изданий эпистолярного наследия // *Принципы* издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Вып. 3. – М., 1964.

³⁰ “...своіх людей треба крити й вбронювати від ворожих нападів, а в нас на Україні доволі одного погуку, щоб чоловіка з місця скасувати і пустити без шматка хліба. Вважайте на це”, – писав Микола Лисенко О.Барвінському 1869 р. Див.: *Барвінський О.* Спомини з мого життя. Частина перша та друга. – Нью-Йорк: К., 2004. – С.137. *Листування П.Куліша з О.Барвінським.* – С. 139-216. В.Слещов 27 липня 1863 писав до Марка Вовчка про необхідність конспірації у листуванні (*Листи* до Марка Вовчка: У 2-х т. – Т.1. – К., 1979. – С. 180-181). За літо – поч. грудня 1863 р. Марко Вовчок написала три листи записку французькою мовою до сина та два листи О.Марковичу (*Листи* Марка Вовчка: У 2-х т. – Т.1. – К., 1984. – С. 145-149).

³¹ *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К., 1980. – Т.28. – С. 73. Далі, цитуючи це видання, вказуємо в тексті том і сторінку.

І.Котляревського³², листи редактора-видавця “Газети А.Гатцука” в Москві (виходила щотижня 1875–1890), де публікувались матеріали про Україну: “в часи “Основи”, а може, ще й після, був [Олексій Гатцук – Ж.Л.] у живій переписці з українськими діячами”³³ (49, 462), – Франко зосередив зацікавленість свого адресата на дуже суттєвій із фахового боку обставині: “Взагалі звертаю Вашу увагу на те, що таким листам, особливо кореспонденціям наших письменників, я даю *першенство* (курсив мій. – Ж.Л.) перед усякими іншими матеріалами. Листи навіть невеличких писателів можуть мати значення для історії літератури і суспільності, а щодо українських писателів, як знаєте, тисячі обставин причиняються, щоб життя і розвій їх прислонити тайною. Відси ідуть усякі теорії, котрих, звичайно, не треба б, якби ми знали дійсно, над чим образувався, з ким зносився і як розвивався даний писатель. От тим-то я думаю, що кожне зернятко фактичної інформації в таких справах посуває вивчення нашої літератури наперед” (49, 462).

Тому Франко просив А.Кримського “узяти на себе спеціально сей відділ щодо Москви і за кожний Ваш побут у Москві, коли маєте нагоду бути чи в Рум’янцівським музеї чи деінде, виписати хоч одну-дві карточки, що відносяться до свого відділу” (49, 462). У тому ж листі вчений апелює до молодого дослідника-земляка: “А головно треба пильнувати, щоб ті папери не були знівечені, не пішли на обвінвання масла, як се часто лучається!” (49, 462)³⁴.

Оскільки український літературний процес розвивався в умовах жорстокої дискримінації й письменників переслідували аж до ув’язнення, нерідко проблематичними ставали відомості про самі джерела, першопочатки творчості митця, що унеможливило вивчення еволюції його таланту та навіть окремих життєвих віх. Отже, саме листування автора давало досліднику ключ до розуміння родинних і національних витоків письменника, осмислення його лектури й оточення як важливих факторів формування й розвитку світогляду митця.

Водночас, на думку Франка, епістолярна спадщина письменників – таке ж важливе джерело дослідження історико-літературного процесу в цілому, оскільки завдяки листуванню автора з сучасниками можна з’ясувати не лише проблеми самотності його таланту, а й поставити того чи того художника слова в контекст його літературної доби, віднести до конкретного мистецького угруповання, літературного напрямку чи стилю. Франкові все життя йшлося про збереження – власне, публікацію, а далі введення в науковий обіг автографів українського письменника, зокрема його епістолярної спадщини. “Тут не легковажив він собі нічого, – наголошував Я.Гординський, – ніякий письменник, ніяка друкована чи рукописна праця, ніякий документ, ніякий лист не були для нього задрібні, не варті, щоб ними займатись. Усе притягало його увагу, усюди вмів він знайти якийсь життєвий живчик, до всього вмів розбудити інтерес”³⁵. Інколи вченому доводилося буквально рятувати важливий документ із кошика редакції для непотрібних паперів, як-от у випадку, що про нього оповідав Франко М.Драгоманову 7 травня 1889 р.

Найбільше епістолографія (термін Франка) як самостійна наука має завдячувати Франкові-шевченкознавцю. Справді, першим, хто при пильному дослідженні творчості Шевченка звернув увагу на необхідність використання епістолярних матеріалів українського генія, був саме І.Франко. Він виступив публікатором Шевченкових листів, їхнім науковим коментатором, неодноразово залучав епістолярій Шевченка у своїх літературознавчих розвідках про нього³⁶.

³² Ватомим внеском до української епістології слід вважати дослідження Петра Ротача “Іван Котляревський у листуванні (Олішні: Українське народознавство, 1994. – 312 с.)”. Див. рецензію: Ляхова Ж. Епістолярій Івана Котляревського // *Слово і Час*. – 1996. – № 1. – С. 88-90.

³³ А.Кримський у листі Б.Грінченку 20 січня 1907 р. висловлює думку про можливість “вдатися до якоїсь московської друкарні (геср. Гатцукової)”. У “Газеті Гатцука” 1913 р. друкувалися статті учня Кримського – сходознавця В.Гордлевського. Див.: *Кримський А.* Твори У 5 т. – К., 1973. – Т.5, кн. 1. – С.402, 427, 524.

³⁴ 1879 р. Франко в подібному випадку врятував від знівечення автографи Ю.Федьковича (33,118-119). Україна. – 1927. – Ч.5. – С.104.

³⁶ Див.: Ляхова Ж. Франко про епістолярій Шевченка // *Збірник праць двадцять п’ятої наукової шевченківської конференції*. – К., 1983. – С. 187-195.

Відомо, що свої перші шевченкознавчі студії Франко опублікував у журналі "Світ", до 1882 р. (№4, 5, 16, 17) опубліковано подані О.Кониським шість листів Шевченка, з яких п'ять до А.Лизогуба мали виняткове значення для розуміння духовного світу поета перших літ його неволі, а шостий (за два дні до смерті поета) управителеві графа Шувалова — І.М. Таволги-Мокрицького³⁷.

На сторінках єдиного редагованого Франком числа молодіжного часопису "Товариш"³⁸ (наукового руху товариств і академічних гуртків у Львові) він публікує надісланий із Женеви М.Драгомановим (його було запрошено до співробітництва) виняткової цінності доти недрукований лист Шевченка до М.Макарова, в якому український поет говорить про "почуття щирого захоплення" великим російським "публіцистом і письменником Герценом" (27, 220). Лист Шевченка (квітень 1860) з проханням передати О.І. Герцену примірник "Кобзаря" 1860 р., виявлений серед матеріалів О.О.Герцена, сина російського письменника (автограф зберігається в Гаагській королівській бібліотеці), відіграв разом із записами поета в "Журналі" вирішальну роль у дослідженні проблеми "Шевченко і Герцен".

У рецензії "Товариша" Франко інформував також читачів про опублікований великий лист нещодавно померлого буковинського поета Федьковича до Данила Тяняквевича (27, 219). У коментарі до його публікації Франко визначає лист Ю.Федьковича як "справді важливий документ до життєписі й характеристики покійного поета"³⁹. Хоча лист був надрукований не повністю, однак його поява одразу по смерті письменника мала безперечно величезне значення. Саме в ньому знаходимо не лише важливі штрихи до біографії Федьковича, а і його промовисті судження про українських письменників, народну творчість, свою етнологію й онтологічну екзистенцію тощо.

І.Франко уважно стежив за новими публікаціями Шевченкової епістолярної спадщини, дбав про її текстологічне вивчення. Щодо цього дуже показова діяльність Франка як видавця, редактора й дослідника у справі популяризації та тлумачення надзвичайно цінної збірки листів Шевченка до Броніслава Залеського. У "Киевской старине" друкувалися також і примітки до цих листів Броніслава Залеського. Франко, звіривши знайдені М.Павликом копії листів та приміток Залеського з надрукованими в "Киевской старине" (1883. — Ч. 1-3), знайшов відмінності між ними, надто — у тексті приміток. Це спонукало Франка, котрий усе життя вів боротьбу проти текстологічних недоглядів, неточностей у публікаціях Шевченкової спадщини, здійснити окреме видання: "Листочки до вінка на могилу Шевченка в ХХІХ роковини його смерті". Збірник вийшов як шоста книжка "Літературно-наукової бібліотеки" накладом І.Франка (Львів, 1890). Основну частину видання (с. 23-56) склали наукова розвідка Франка "Листи Шевченка до Броніслава Залеського", в якій учений подав цілу низку поправок і доповнень до тексту тих листів з недокладної копії Крашевського, опублікованих Драгомановим у "Киевской старине" (41, 468). Примітки Залеського, написані польською, Франко подавав "у дослівнім перекладі" (28, 62).

Це видання Франка, особливо в контексті сучасних підходів, належно ще не поціноване. У свій час, коли українсько-польські взаємини були надто загостреними, ця публікація Франка, безперечно, відіграла важливу позитивну роль у спростуванні їхнього викривлення.

У примітках Броніслав Залеський коментував важливі питання психології творчості Шевченка — поета й художника; малярської — відмова у проханні "намалювати образ для церкви в Новопетровськ. Се глибоко діткнуло бідного поета, віднімаючи йому наразі всяку надію" (28, 65); літературної — "Я звичайно

³⁷ Світ. — 1882. — Ч.4. — С. 288.

³⁸ У програмній статті редакція обіцяла, що "буде стояти на національних українських позиціях, однак вважає, що національність є рамка, яку слід залонити здобутками нової науки і європейської культури" (27, 219). Франко опублікував рецензію в газ. "Kurier Lwowski". — 1888, 27 вересня. Близька до цієї за змістом рецензія опублікована І.Франком у варшавській газ. "Prawda". — 1888, 8 вересня (27, 411).

³⁹ Див.: Полотай А. Новознайдені автографи листів Т.Г.Шевченка до Бр.Залеського // *Радянське літературознавство*. — 1971. — № 6. — С.59-73.

посилав Шевченкові книжки. “Мертві душі” Гоголя читали тоді і виривали собі з рук по цілій Росії” (28, 64); “Шевченко говорив добре по-польськи, Міцкевича, Залеського, а почасти, й Красінського не одну річ умів напам’ять, але писати по-польськи не осмілювався...” (28, 64).

Залеський подав перші неупереджені характеристики приятелів, адресатів та оточення Шевченка, зокрема з офіцерського, як-от Бюрно (28, 64), Усков (28, 64), генерал інженерії Фрейман (28, 68); важливі відомості про польських революціонерів — Турно (28, 63), Сераковський (28, 67, 71), Желіговський (28, 69), а також аптекар Оренбурга Цейзик (28, 63, 65).

Але особливо значними видаються автентичні, відверті, часом контрверсійні свідчення Броніслава Залеського (співзасланця й найближчої духовно людини) про моральні переживання Шевченка, особливості його індивідуально-національної вдачі.

Насамкінець пояснень Залеський писав про зустрічі з Шевченком у Петербурзі (1859 — 1860), про польські джерела — мемуари Ю.Ясенчика (1867) і книжку Ю.-Б. Залеського “Oratorjum Wieszcze” (Paryż, 1865) — (28, 72).

Як бачимо з листа І.Франка від 9 вересня 1888 р. до Франтишека Джегоржа, він планував у другому числі “Товариша” продовжити публікацію своїх перекладів чеського поета К.Гавлічка-Боровського, започатковану в першому числі часопису його сатиричними епіграмами. Цього разу Франко підготував переклад сатиричної поеми Гавлічка “Тірольські елегії”, в якій описано історію арешту автора та заслання його до тірольського містечка Бріксена, де була тюрма для політичних в’язнів. Видавець мав намір і як свого роду реально-історичний коментар (“яко пояснення” — 49, 175) до твору, і як певною мірою нотатки автора, що стосувалися психології його творчості, надрукувати лист Гавлічка до чеського історика Ф. Галацького з Бріксена. Цей факт ще раз засвідчує систематичну увагу Франка — поета, перекладача, дослідника літератури й видавця — до автентичних авторських самосвідчень, якими виступають листи письменника.

Він також не пропускав нагоди використати їх у публікаціях матеріалів мемуарного характеру; так, у звертаннях до М. Драгоманова він пропонує надрукувати додатком до його “споминок” як “оправдательные документи” листи вченого з років 1872–1874 (49, 195). Іншого разу Франко повідомляє адресатові: “Листи Желехівського я друкую як додаток до другого випуску Ваших “Споминів”. Давайте такі додатки й далі. Другий лист Желехівського дуже інтересний не по поглядам, а по фактичному матеріалу” (49, 205).

У цьому випадку йдеться про три листи 1872–1873 рр. українського лексикографа, фольклориста і громадського діяча Євгена Желехівського до М. Драгоманова, що були опубліковані в додатку до другої частини “Австро-руських споминів” М. Драгоманова⁴⁰.

У листуванні самого І. Франка, зокрема в його інтелектуальному, інтенсивному діалозі з М. Драгомановим, можна простежити системний підхід ученого щодо використання епістолярію в різних аспектах як автентичного першоджерела.

Так, повідомляючи М. Драгоманова 15 січня 1888 р. про видання другого тому творів В. Навроцького, Франко висловлює намір опублікувати в “Науковій бібліотеці” не лише листи самого Навроцького, “а цілого круга молодих людей 60-х літ”. “У мене є тих листів кілька сот, а між ними 5 листів Федьковича. Можна б дати ці листи (вони дуже цікаві й характерні), може б, удалось роздобути ще деякі його листи, Ви долучили б свої спомини про нього, дали вибір з листів Навроцького, Заревича, Климковича, деякі уступи з листів Куліша (що він писав про галицькі справи), і вийшла б цікава книжка-причинок до історії нашого літературного й громадського розвою” (курсив мій. — Ж.Л.) — (49, 136-137).

Заохочуючи Драгоманова до написання передмови для такого видання, Франко брав на себе чорновий бік роботи: “Я зараз би попереписував відповідні листи і послав би Вам” (49, 137). Таку ж пропозицію Франко висловлює Драгоманову

⁴⁰ М. Драгоманов. Австро-руські спомини. — Л., 1889. — С. 117–150.

й у листі від 26 квітня 1890 р., зауважуючи, що хоч із наявних у нього 200 листів національних діячів, головно так званих “громад гімназійних”, не все “в тих листах стоїть друку, але дещо таки стоїть, значить можна буде з часом і з них зредагувати томик матеріалів до історії того часу” (49, 238).

Зрештою, цей задум було зреалізовано (хоча і значно пізніше) в журналі “Життя і слово”⁴¹ під заголовком “Листи Федьковича до ученицької громади в Станіславі 1866–1868” в рубриці “Із переписки наших літературних і політичних діячів” з примітками Франка (49, 593).

На сторінках цього часопису з’явилися й інші важливі епістолярні матеріали⁴².

Окремо слід акцентувати увагу на провідній ролі І.Франка в 90-х рр. XIX ст. в публікації важливого епістолярного зразка до характеристики творчості Ю.Федьковича. Учений відбув, за його висловом, “ненастанну моральну тортуру” (43, 583) у зв’язку з публікацією надзвичайно значного для історії української літератури листа І.Тургенева 1876 р. з Парижа М.Драгоманову із поважним відгуком про повісті Ю.Федьковича. Після відмови ще 1883 р. редакції “Діла” оприлюднити цей лист із примітками Драгоманова вчений повідомляв Франка 1 червня 1884 р., “що українофільський лист Тургенева буде перш усього напечатаний в Англії...”⁴³. Франко забрав рукопис із “Діла” і на власний розсуд опублікував його на шпальтах “Зорі” з примітками вченого (“Зоря”. – 1885. – Ч.21. – С.248-249)⁴⁴.

Надрукований лист Тургенева із високою оцінкою творів Федьковича відіграв колосальну роль у піднесенні престижу української літератури у світі й, зокрема, як писала Леся Українка у запланованій нею статті до “Вестника Европы”, творчості письменників, “принадлежащих к тем австрийским малороссам, или, как они сами себя называют, “русинам”, которые живут среди Карпатских гор, в австрийской провинции Буковине”⁴⁵.

Треба було бути Франком, щоб розуміти політичне значення цього листа в умовах національного гніту Австро-Угорської імперії, коли, як вторила йому його наступниця, “литературы маленьких народов, даже небольших этнографических групп, начинают все громче и увереннее подымать голос, защищая свое “право меньшинства”⁴⁶.

Ми так розлого зупинилися на історії публікації листа І. Тургенева, щоб іще раз наголосити на цінності листа письменника як документа, котрий має неперехідне значення в історичному контексті, не кажучи вже про художньо-особистісний⁴⁷.

Якщо говорити про діяльність І. Франка в “Зорі”, то письменник свідомо ставив за мету публікацію епістолярних матеріалів, як він сам писав О. Кониському, “наших давніших писателів” (48, 533). Саме в “Зорі” (1886. – Ч.6. – С.96-97) Франко надрукував зі своєю передмовою сутнісно важливі листи С.Руданського до В. Ковальова – шкільного товариша, художника, автора портрета поета поч. 70-х рр. XIX ст. Автографи цих листів сьогодні втрачено і видавці подають їх за публікаціями І.Франка⁴⁸.

Едиційно-дослідницька концепція Франка, вироблена впродовж його досвіду редактора й публікатора епістолярної спадщини письменників у періодичних

⁴¹ Див.: *Життя і слово*, 1894. – Т.1. – Кн.1. – С.116–120.

⁴² Див.: *Життя і слово* (1894–1897). Систематичний покажчик змісту. – Л., 1968.

⁴³ *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці У 2-х т. – К., 1970. – Т.2. – С. 501, 578.

⁴⁴ Удруге лист було опубліковано у “Воспоминаниях о знакомстве с И.С. Тургеневым” М.Драгоманова, котрі ввійшли до женецького видання “Писем К.Дм. Кавелина и Ив.С. Тургенева к Ал.Ив. Герцену” (1892).

⁴⁵ *Українка Леся.* Збір. тв.: У 12 т. – К., 1977. – Т.8. – С. 62.

⁴⁶ *Там само.*

⁴⁷ Листи Тургенева та Федьковича до Драгоманова. Див.: *Юрій Федькович* в розвідках і матеріалах. – К., 1958. – С. 42, 247-248.

⁴⁸ Див.: *Руданський С.* Твори: У 3-х т. – Т.2. – К., 1973. – С. 367-368, 370-371, 406.

виданнях, в яких він співпрацював або ж які видавав сам, його досвід редактора, видавця і дослідника, зосібна епістолярію Шевченка, знайшли своє підсумкове втілення у спеціальному виданні: *М. Драгоманов. Листи до І. Франка та інших. 1881–1886*. Видав Іван Франко. – Львів, 1906⁴⁹. Збірка започаткувала інші видання епістолярію М. Драгоманова.

“Думка видати листи Драгоманова повстала в кружку його галицьких прихильників майже зараз по його смерті під впливом того авторитету, яким у тім кружку тішилася особа покійника, а також під впливом погляду на чимале значення тих листів для розвою галицько-руської інтелігенції” (27, 186), – так починає своє переднє слово Франко, пускаючи у світ збірку листів М. Драгоманова 1881–1886 рр. до нього та інших галицьких адресатів видатного вченого і громадського діяча України. У некролозі на смерть Драгоманова Франко окремо наголошував на цінності його переписки, “котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менш потрібна, як і його друковані писання, та котрої зібрання нині дуже трудне, а опублікування з причин легко зрозумілих на довгі літа зовсім не мислиме”⁵⁰.

Першим за реалізацію наміру галицької молоді видати епістолярій свого вчителя взявся М. Павлик⁵¹. Віддаючи належне своєму побратиму в наполегливості розшуків листів М. Драгоманова та зібранні всієї кореспонденції галичан до нього, Франко, одначе, як бачимо з його передмови до власного видання⁵², не сприйняв едиційного принципу Павлика: “...публікувати листи Драгоманова всуміш з листами його кореспондентів, і то кожного кореспондента окремо” (37, 186).

У виданні збірки такого листування порушувалась диспропорція, отож у власному виданні, зважаючи на головну вартість листів самого Драгоманова, Франко подає їх, не ховаючи, за його словами, “всякі дискреції, якими ледве чи можуть чути себе діткненими живучі ще люди” (37, 187), оскільки листи були писані двадцять літ по тому.

Так само для “методи” Франка в підході до опрацювання епістолярної спадщини письменника показове те, що він додав до збірки листів деякі твори (переважно так само епістолярного характеру, друковані чи то по тогочасних газетах, чи то окремо), малодоступні сучасному читачеві, одначе важливі для осмислення стосунків Драгоманова з галичанами, так звані соборні послання Драгоманова до киян та інших українців у 1886 і 1887 рр., кілька особистих листів до тих українців, що приїздили до Львова для порозуміння з Драгомановим. Обмеживши до мінімуму власні коментарі до листів, публікатор, проте, подає спогади про свої колишні стосунки з Драгомановим як вступні зауваги до епістолярію вченого.

А проте головна мета видання, на думку Франка, полягала в тому, щоб дати автентичне першоджерело майбутньому біографу Драгоманова, адже ці листи передусім цікаві для характеристики самого Драгоманова, “його острого логічного розуму” (37, 190). Особливо “там, де Драгоманов свобідний від особистого упередження, де він порушується в широких межах ідейної дискусії і не зачіпає нелюбих йому осіб, його листи справді можна назвати високим зразком епістолографії” (37, 191).

До таких зразків Франко відносить перший лист Драгоманова до киян – “писаний з великим багатством аргументів і при тім простим та ясним висловом, піднесеним дивною сердечністю та трагізмом тону, що так і хапає за серце” [курсив мій. – Ж.Л.] – (37, 191).

12 лютого 1907 р. у листі Л. Драгомановій, дружині дорогого йому вчителя, “з внутрішньої потреби” Франко знову наголошує на значенні появи такого видання в науковому світі: “Я десять літ отягався з їх публікацією, та все-таки вважаю сі листи

⁴⁹ Вибрані листи М. Драгоманова, передруковані з даного видання, упорядкувала й склала прилітки В. Лисенко. Див.: *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці. – Т.2. – С. 475-482.

⁵⁰ *Життя і слово.* – 1895. – Кн. 4. – С. 160.

⁵¹ Див.: *Листи* Данила Тяничкевича до Михайла Драгоманова (1876–1877). Зложив і видав М. Павлик. – А., 1906.

⁵² *Франко І.* Передмова до видання: *М. Драгоманов. Листи до І. Франка і інших. 1881–1886.* – Т.37. – С.186-192.

важним і цікавим документом для історії нашого розвою і для характеристики самого Драгоманова, і для того я вважав себе в праві й обов'язку опублікувати їх, зробити їх загальнодоступними. Сі листи говорять самі за себе: я в них не пропустив, не перекрутив ані одного слова, а те, що я про них сказав у переднім слові, се тільки частина того, що можна сказати про них" (50, 313).

У висвітленні блокованої й переслідуваної тоталітарними режимами української літератури, у справі відбору, редагування, коментування й видання епістолярних текстів слідом за П.Кулішем та І.Франком на новому етапі фундаментальну роль відіграв академік С.О.Єфремов.

Питання про повне видання листів Т. Шевченка порушувалося ще у 80-ті роки ХІХ ст.⁵³. Уперше цей намір на основі колосальної науково-дослідницької роботи та справді концептуальних засад реалізував С.Єфремов як науковий редактор, автор передмови та провідний коментатор текстів листів Т.Шевченка у виданні: Повне зібрання творів Тараса Шевченка. — Т.ІІІ. — Харків, 1929 (далі, посилаючись на це видання, вказуємо в тексті лише сторінку).

Видання відкривалося ґрунтовною вступною статтею академіка "Шевченко в своєму листуванні". Виклавши у преамбулі історію публікації епістолярію поета, зауваживши основні прорахунки попередніх видавців та коментаторів текстів листів, учений визначив основним завданням даного видання якнайбільш можливу повноту, найретельнішу перевірку текстів листів за автографами, подачу їх за хронологічним принципом та якнайповніший коментар до кожного листа. Передмова С.Єфремова — це ґрунтовне і всеохопне дослідження епістолярію Шевченка в контексті всієї його спадщини та листів його адресатів. Особливо часто дослідник звертається до зіставлення листів поета з його "Журналом".

Листи Шевченка С.Єфремов справедливо вважав "органічною частиною його творчості і невідлучним додатком до творів, для громадського вжитку призначених" (с.36). Епістолярій поета — першоджерело, достовірний документ вивчення його життєвого шляху: "Це справжня автобіографія поета, — нехай і не повна, нехай і в уривках, нехай і писана з випадкових у кожному окремому випадку мотивів і під різними настроями та з різними замірами, але така, що ціле свідоме життя охоплює і висвітлює його автентичними рисами" (с.28—29).

Аналіз епістолярного діалогу Шевченка Єфремов веде у двох найголовніших взаємопроникних напрямках: 1) феномен Шевченка — людини, особистості; 2) співвідношення епістолярію і творчої індивідуальності Шевченка.

Говорячи про ранній етап формування Шевченка як особистості й митця, Єфремов вказує на родинні витоки (грамотність батька, брата Микити, зятів), що мало вплив "на виховання в Тарасові ще змалечку певних культурних традицій" (с.355), наголошує на значенні культурного оточення в Петербурзі, передусім земляків, природній цікавості юнака до "глибоких" людей. Листи періоду заслання вчений кваліфікує як виняткове у світовому письменстві явище. Саме в період лихого солдатчини епістолярій як єдине джерело задокументував відомості про заняття поета скульптурою, роботу над російськими повістями. Листи розкривають кардинальні питання творчого процесу Шевченка: його роздуми про власний шлях у літературі, його сумніви у вірогідності повернення до поезії та остаточний висновок (не без оцінок друзів-адресатів) про свої творчі можливості.

Досліджуючи останній період листування Шевченка, Єфремов акцентує увагу на колосальному розмаху його мистецько-просвітницької діяльності. Але водночас саме в цих листах з усім драматизмом постає боротьба поета "з буденними умовами існування — за свою творчість, за останній притулок і для життя, і для самотнього серця" (с.34).

Насамкінець передмови С. Єфремов виокремлює питання про листи Т. Шевченка як пам'ятку епістолярного стилю, відзначаючи поета як пильного кореспондента, у якого виробилася, безперечно, своя епістолярна манера, свій стиль, індивідуалізований для кожного з адресатів.

⁵³ *Киевская старина* — 1883. — Кн. ІІ. — С.402.

Вступна стаття С. Єфремова до тому листування поета як зразок аналітичної розвідки про епістолярій Шевченка була передрукована в сучасному зарубіжному виданні: *Shevchenko and the Critics: 1861–1980*. Ed. By J. Luckyi. – CIUS. – Toronto, 1980. – P. 212–222.

Кожен лист, вважав учений, – “це швидше дрібна мозаїчна робота, іноді випадкова, часто не дороблена, уложена лиш поквалливими, грубими обрисами” (с.28), тому він потребував докладного коментування. У виданні тому “Листування” Шевченка за редакцією С. Єфремова коментар до текстів листів виступає своєрідним жанром наукового дослідження окремого епістолярного тексту. Не применшуючи значення виконаної роботи однодумцями головного редактора М.Новицьким, П.Руліним, П.Филиповичем, Д.Ревуцьким та ін. у коментуванні текстів листів, слід наголосити, що найвагомішу її частину виконав сам С.О.Єфремов. Історичні, біографічні, історико-літературні, естетично-психологічні (їх варто виокремити, бо проблеми психології творчості Шевченка становлять значну частину дослідження) коментарі написані докладно і ґрунтовно С.Єфремовим. Але передусім саме за коментарі до листування Шевченка видання 1929 р. було оголошене радянською критикою антинауковим і шкідливим⁵⁴. Проте у світовій практиці типологічних видань епістолярію письменників робота С. Єфремова дістала високу оцінку: “Мало який народ може похвалитися таким добрим і так докладно скоментованим виданням листів своїх великих письменників, як це видання листів Шевченка”⁵⁵.

Критика концептуальних тез у коментарях С.Єфремова щодо оцінок Шевченком діяльності українських гетьманів, Переяславського акту 1654 р., історії України-Русі в цілому, “Історії Русів” та Біблії як могутніх джерел творчості українського генія, його співдіяльності з однодумцями в Кирило-Мефодіївському братстві, спілкування з українською дворянською інтелігенцією (Тарновськими, Г.Галаганом та іншими), конфронтації поета з імперсько-шовіністичними колами російської суспільності, – була безпідставною.

Слід спростувати звинувачення в текстологічних огріхах, поставлені на карб Єфремову як редактору видання. Його позиція чітко обґрунтована щодо публікації поетових автографів у передмові до “Журналу”: “Грамматика тут може тільки посприяти справу, бо причисавши і причепуривши ніби розчухрані рядки, вона позбавляє писання Шевченкового стилю, його власного аромату, обезбарвлює його, робить гладеньким, але не Шевченковим...”⁵⁶.

Нарешті, видання саме листування, а не лише листів автора в едиційній практиці епістолярних текстів вважається найвищою формою публікації епістолярію⁵⁷. У виданні 1929 р. епістолярій Т. Шевченка було подано разом із листами-відповідями та зустрічними листами його адресатів. Адже листування – процес двосторонній, це бесіда чи діалог, прибрані в епістолярну форму, тому публікація не лише листів письменника, а загалом його листування значно полегшує завдання коментаторів. В активі світової едиційної практики подібних видань обмаль.

Усе це й дало підставу Ю. Шереху і досі вважати роботу Сергія Єфремова в підготовці тому “Листування” Т. Шевченка 1929 р. “верхів’ям досконалості в редакційній праці над виданням епістолярії”⁵⁸.

Найновішим зразком видання українського епістолярію, з нашого погляду, слід вважати публікацію Української Вільної Академії Наук у США “Джерела до новітньої літератури і громадської думки”. Листування з американських архівів 1857–1933. – Нью-Йорк, 1992. – 813 с.⁵⁹.

⁵⁴ Див.: *Айзенштотт И.* Судьба литературного наследия Т.Г.Шевченко // *Литературное наследство*. – 1935. – № 19–21.

⁵⁵ Див.: *Шевченко Т.* ПСТ. – Варшава; А, 1935. – Т.11: *Листи*. – За редакцією П.Зайцева. – С. 5.

⁵⁶ *Єфремов С.* Літературно-критичні статті. – К., 1993. – С.276.

⁵⁷ Див.: *Принципы издания эпистолярных текстов*. Вопросы текстологии. – Вып. 3 – С. 236.

⁵⁸ *Сучасність*. – 1993. – Ч.6. – С.153.

⁵⁹ *Шерех Юрий.* Скарби, якими володіємо // *Сучасність*. – 1993. – Ч.6.